

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2019

Jaroslav Beran

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Katedra filozofie a společenských věd

Rituály

Bakalářská práce

Autor: Jaroslav Beran
Studijní program: B6101 Filozofie
Studijní obor: Filozofie a společenské vědy
Vedoucí práce: doc. Mgr. Martin Paleček, Ph. D.

Hradec Králové
2019

Zadání bakalářské práce

Autor:	Jaroslav Beran
Studium:	F15BP0045
Studijní program:	B6101 Filozofie
Studijní obor:	Filozofie a společenské vědy
Název bakalářské práce:	Rituály
Název bakalářské práce AJ:	The Rituals

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Práce se věnuje náboženským rituálům, a to především z hlediska toho, jak rituály analyzuje současná kulturní a sociální antropologie, především pak stoupenci kognitivního výzkumu náboženství. Nejprve půjde o to v krátkosti přehlédnout historické přístupy k této problematice, a ozřejmit problémy a možná úskalí s těmito přístupy spojenými. Dále je třeba se zaměřit na kognitivní výzkumy v oblasti náboženství, se zvláštním zřetelem na náboženské rituály.

Bloch, Maurice. "Bringing ritual to mind: Psychological foundations of cultural forms." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 10.1 (2004): 202-204. Boyer, Pascal. "Religious thought and behaviour as by-products of brain function." *Trends in cognitive sciences* 7.3 (2003): 119-124. Hodge, Keith Mitchell. *What Myths Reveal About How Humans Think: A Cognitive Approach To Myth*. Diss. UNIVERSITY OF TEXAS AT ARLINGTON, 2006. McCauley, Robert N., and E. Thomas Lawson. "Bringing ritual to mind." *Ecological approaches to cognition: Essays in honor of Ulric Neisser* (1999): 285-312.

Garantující pracoviště:	Katedra filosofie a společenských věd, Filozofická fakulta
Vedoucí práce:	doc. Mgr. Martin Paleček, Ph.D.
Oponent:	Mgr. Jan Kapusta, Ph.D.
Datum zadání závěrečné práce:	25.10.2017

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci zpracoval samostatně a s použitím uvedené literatury.

V Hradci Králové dne

Jaroslav Beran

Poděkování:

Děkuji vedoucímu bakalářské práce doc. Mgr. Martinu Palečkovi, Ph.D. za jeho trpělivost a ochotu. Také děkuji Zdeňce Balíkové za odborné rady, které mi poskytla. Dále děkuji Bc. Martinu Havelkovi za pomoc v cizojazyčných aspektech mé práce. A mé poslední díky patří Vladislavě Vaněčkové za pomoc s finální korekturou práce.

Anotace

BERAN, Jaroslav. *Rituály*. Hradec Králové: Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2019, 45 s. Bakalářská práce

Tato práce se zabývá náboženskými rituály v rámci současné kognitivní vědy o náboženství. Definuje rituál v současném kontextu a uvádí stručný přehled rituálů a jejich dělení. Dále je definována kognitivní věda o náboženství, poté rozpracována její historie a obsah. Dále je v práci představeno několik kognitivních teorií rituálu. Tyto teorie jsou pak využity v rámci kritiky rituálu z pohledu jiných historických přístupů a k obhájení kritických poznatků ze strany stoupců kognitivní vědy o náboženství. Tyto kritické poznatky využili pro vytvoření dalších rozšiřujících přístupů, které základní paradigma kognitivní vědy o náboženství obohacují o další myšlenky. Na závěr se práce zaměří na experimentální přístup ve studiu náboženství a nastiňuje možné využití experimentu v teoriích kognitivní religionistiky.

Annotation

BERAN, Jaroslav. *The Rituals*, Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 2019, 45 s. Bachelor Degree Thesis

Title: The Rituals

This thesis deals with religious rituals in the context of contemporary cognitive religious science. It defines the term ritual sets up a brief summary of rituals and their categorization. Next cognitive religious science is defined and its history and content worked up. Furthermore, there are several theories on cognitive rituals presented in the thesis. These theories are then utilized for a critical evaluation of rituals from the point of other historical approaches and for a defense of critical findings from the supporters of cognitive religious science. These critical findings were used to develop more extended approaches, which enhance the elemental paradigm of cognitive religious science. Finally, the thesis focuses on an experimental approach in the study of religion and suggests possible application of experiment in the theories of cognitive religious studies.

Obsah

Úvod	9
1 Teorie rituálu.....	10
1.1 Definice rituálu	10
1.2 Původ rituálu.....	12
1.3 Význam rituálu.....	13
1.4 Druhy rituálů.....	14
2 Kognitivní religionistika.....	16
2.1 Historická situace	17
2.2 Počáteční kritika.....	18
3 Kognitivní teorie rituálu	19
3.1 Lawson a McCauley – Teorie rituální kompetence	20
3.2 Pascal Boyer – Teorie kontraintuitivity.....	23
3.2.1 Spolupráce s Pierrem Liénardem – Teorie ritualizovaného chování.....	25
3.3 Harvey Whitehouse	27
3.4 Teorie nákladné signalizace.....	29
4 Další kritika a její východiska.....	30
4.1 Hakan Rydving	30
4.1.1 Problém epistemologického statusu náboženství.....	31
4.1.2 Problém s teorií kontraintuitivity	32
4.1.3 Menší nedostatky.....	33
4.2 Novější kognitivní přístupy	34
5 Experiment ve studiu náboženství	35
5.1 Typy experimentálního výzkumu	37

5.1.1	Srovnání skupin	37
5.1.2	Vnitřní srovnání.....	38
5.1.3	Opakované měření.....	38
5.1.4	Smíšený model	38
5.1.5	Laboratorní/terénní	39
5.1.6	Přirozený	40
5.2	Hlavní přínosy experimentálního přístupu ve studiu náboženství.....	40
Závěr		42
Seznam použité literatury		43

Úvod

Bakalářská práce se zabývá rituály, a to se zřetelem na teorie rituálu kognitivní vědy o náboženství. Tato práce se opírá o materiály z množství absolvovaných přednášek, mimo jiné i přednášek Centra pro studium jazyka, mysli a společnosti (LMS Center). Jednu z těchto přednášek vedl i Mgr. et Mgr. Radek Kundt, Ph.D., vedoucí laboratoře pro experimentální výzkum náboženství z filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Přednáška s názvem Kognitivní věda o náboženství: Evoluční a experimentální výzkumné programy LEVYNY, představila přístup k náboženství autorovi této práce dříve neznámý. Nové poznatky, propojené s autorovým dřívějším zájmem o rituály, daly za vznik této bakalářské práci.

Kognitivní věda o náboženství patří mezi relativně novodobé přístupy v oboru religionistiky, proto je cílem bakalářské práce představit rituály a ritualizované chování právě z úhlu pohledu kognitivní religionistiky. Druhotným cílem práce je poukázat na kognitivní religionistiku jako zajímavý přístup, který do budoucna nabízí značný potenciál pro výzkum.

Práce nejprve představí pojmy hlavních oblastí svého zájmu – tedy rituály a kognitivní vědu o náboženství. Z hlediska rituálů se zaměří na definice, historický původ a způsoby dělení rituálů. Podobně pak i u kognitivní religionistiky. Následně práce pokračuje k „syntéze“ pojmů rituálu a kognitivní religionistiky a představení kognitivních teorií rituálů z pera předních kognitivních religionistů, jako jsou Robert N. McCauley, E. Thomas Lawson a další. Autor považuje za důležitá dát prostor též moderní kritice celé kognitivní religionistiky, která bude následně vysvětlena a ospravedlněna. V poslední části práce bude popsán experimentální přístup ve studiu náboženství, který také souvisí s výzkumem rituálů kognitivní vědy o náboženství.

1 Teorie rituálu

Termín rituál je převzatý z latinského slova „ritus“ (obřad). Až do poloviny 20. století měl v oboru antropologie druhotnou funkci. Avšak poté se stal středem etnologických zájmů a řada antropologů 20. století se začala zabývat rituály, usilovat o porozumění jejich významu a definovat rituál ve vztahu k jedinci i společnosti.

1.1 Definice rituálu

Rituály se v různých podobách objevují ve všech společnostech. Sociologie náboženství dokonce řadí rituál mezi pojmy, které jsou nezbytné ke správnému uchopení a vykládání pojmu náboženství. I tato práce tedy začíná snahou o utřídění rozmanitých definic pojmu rituál.

Podle Fiony Bowie je velmi složité definovat rituál tak, aby obsahoval veškeré lidské činnosti, které náleží k pojmu „rituál“ či „obřad“, a zároveň aby definice obstála při objasňování své hodnoty.¹ Jedna z prvních definic rituálu z roku 1771, která byla uvedena v Encyklopedii Britannica, definuje rituál jako to, co: *„řídí pořadí a způsob, které je třeba dodržovat při slavení náboženských slavností, a jako slavení bohoslužby v nějakém konkrétním kostele, diecézi, řádu a podobně.“* Definice rituálu si, jako všechno od 18. století, prošla nemalým vývojem. O něco později byl rituál považován za *„...kultické chování věřících ve vztahu k jimi postulovaným nadlidským bytostem bez vazby na teorii.“*^{2 3}

V počátcích 19. století se pojmu rituál využívalo pro určení všeobecné kategorie lidské zkušenosti. Od této definice chyběl už jen krůček k tomu, aby bylo možné zobecnit termín „rituál“ pro jakýkoliv obecný popis náboženství. Diskuse o rituálu se tak přesunula mezi vrstvu vzdělanců se zaměřením na náboženství. Značný vliv na výzkum rituálu měla diskuze vedená mezi intelektualisty a symbolisty. Mezi intelektualisty patří např. Mircea

¹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 335 s. ISBN 978-80-7367-378-9. s. 151

² DOLEŽALOVÁ, Iva. Rituál. NEŠPOR, R. Zdeněk a David VÁCLAVÍK A KOLEKTIV. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, 134–141. ISBN 978-80-86429-92-2. s. 143

Eliade, který tvrdí, že: „*rituál je (...) novým zpřítomněním prvopočátečního mýtu, neboť nepřetržitě uvádí minulost do přítomnosti.*“⁴ Na druhé straně symbolisté byli především ovlivněni Émilem Durkheimem. Ten problematiku obsáhle rozpracoval ve svém díle *Elementární formy náboženského života*. Rituál v tomto díle charakterizoval jako takový druh jednání, který se projevuje jen uprostřed shromážděné skupiny. Dle Durkheima mají rituály podněcovat, udržovat či měnit duševní stavy příslušné skupiny a stávají se pravidly pro člověka, který se nachází v přítomnosti posvátného (posvátno nesubstanciální povahy).

Z hlediska současné antropologie je rituál hojně diskutovaným tématem mezi odborníky. Definic je proto mnoho. Až tak mnoho, že Tálal Asad poněkud ironicky konstatoval, že každý studovaný antropolog pozná rituál, když ho vidí, jelikož se v něm nachází nějaká symbolická činnost, na rozdíl od každodenního života, kde se chováme spíše instrumentálně. Právě toto množství rozmanitých pohledů nám však umožňuje nahlížet na rituál v jeho komplexnosti. Ze současných antropologů, kteří se zabývají studiem rituálů, je třeba zmínit norského odborníka Thomase Hyllanda Eriksena. Jeho definice rituálu postuluje, že: „... rituál lze považovat za syntézu několika důležitých úrovní společenské reality: symbolické a sociální, individuální a kolektivní. Rituál obvykle odkrývá a snaží se vyřešit – na symbolické úrovni – rozpory ve společnosti.“⁵ Jedna z nejproslulejších definic náboženského rituálu pak pochází z pera britského antropologa Victora Turnera a zní takto: „*Předepsané formální chování pro příležitosti neodkázané na technickou rutinu; odkazuje na víru v mystické (nebo neempirické) bytosti či síly pokládané za první a poslední příčiny všech účinků.*“⁶ Tyto dvě definice jsou názornou ukázkou, jak širokou problematiku ke zkoumání rituál přináší. Pro účely této práce postačí konstatování, že na rituál se nedá pohlížet jen z jednoho úhlu, má mnoho

⁴ ELIADE, Mircea. *The myth of the eternal return, or, Cosmos and history*. Princeton: Princeton University Press, 1991, ©1954. xv, 195 s. Mythos. Bollingen series; 46. ISBN 0-691-01777-8. s.85

⁵ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 407 s. ISBN 978-80-7367-465-6. s. 263

⁶ TURNER, Victor Witter. *From ritual to theatre: the human seriousness of play*. New York: PAJ Publications, 1982. 127 s. ISBN 0-933826-17-6. s.79

stránek a není žádoucí, natož přínosné omezit se na jednu primitivní a obecnou definici takto obsáhlého pojmu.

1.2 Původ rituálu

Pátrat po vzniku prvního rituálu by bylo stejně přínosné, jako hledat ulomenou špičku jehly ve stohu sena. Při značné míře zobecnění se však dá říci, že rituály se mohly zrodit ve stejné době, kdy se formovaly základy první společnosti. Kvůli změnám, kterými každý rituál postupně procházel, dospěl do stavu, v němž většina dnešních provozovatelů rituálu netuší, jaký byl jeho původní význam. Panuje široká shoda na myšlence, že rituál byl vždy chápán jako součást náboženství. Rituál vznikl jako způsob napodobování či provádění mýtu a naopak, mýty bývají vysvětlením obsahu celého rituálu.

Této souvislosti, mezi mýtem a rituálem, se dále věnuje historik náboženství Mircea Eliade. Tvrdí, že mýtus je příběh počátku lidstva, který by měl být stále opakován, a právě toto opakování nazývá Eliade rituál. Dále zdůrazňuje fakt, že ve starodávných společnostech je každý rituál archetypem (božským vzorem). Tudíž vykonáním rituálu se opakují činnosti boha nebo nějakého mýtického předka, a právě tím se rituální aktivity odlišují od běžných lidských činností. Rituál tedy obnovuje do přítomnosti to, co mýtus vypráví – ukazuje vše tak, jako by se to dělo právě teď.⁷

Při zkoumání dějin zjišťujeme, že archaické společnosti téměř neznají všední úkony. Činnosti, které jsou dnes považovány za běžné, jako například obstarávání a příprava potravy, zemědělství nebo pozdrav, jsou pro archaické společnosti též výkonem rozličných rituálů. Právě tyto činnosti propojují životy lidí se světem a je do nich vetkáno poselství mnoha mytologií. Pouze takové úkony, které nejsou rekapitulací činů bájných předků se dají v dřívějších společnostech považovat za činnosti všední. Dnešní rutinní činnosti jsou tedy ve skutečnosti vyvinuté rituály, které však za dobu své existence prošly dlouhým procesem odposvátnění (desakralizace)..

⁷ ELIADE, Mircea. Mýtus o věčném návratu: (archetypy a opakování). Překlad Eva Strebingerová. 1. vyd. Praha: ISE, 1993. 102 s. Oikúmené. ISBN 80-85241-51-X. s. 21

1.3 Význam rituálu

Významy rituálu se týkají jedince či skupiny, jsou formou komunikace v lidské společnosti a vztahují se ke konkrétním obdobím života. Právě tyto jejich aspekty jsou zkoumány níže.

Z pohledu jednotlivce je rituál nejen způsobem spojení se skupinou. Pro jednotlivce je též důležité, že rituál umožňuje ovlivnění duševních a tělesných funkcí. Rituály mohou například mírnit úzkost a posilovat pocity klidu a jistoty. Často jsme svědky budování pozitivních osobních rituálů, které prohlubují pozitivní pocity jedince a celkově ladění osobnosti (například v současnosti oblíbené vedení osobních „deníků vděčnosti“). Na druhou stranu, ač rituál sám o sobě není negativním jevem, může rituál spojený s negativně vnímanou skutečností způsobit i výrazný tělesný diskomfort. Zde lze jako příklad uvést situaci, kdy se u účastníka pohřbu v chladném počasí rozvine zápal plic. V takových situacích se rituál dostává do zorného pole nejen antropologie, ale i psychologie⁸

Další důležitou funkcí rituálu je komunikace jedince s okolím. Pomocí obřadu jedinec hovoří s okolím, sděluje změnu své společenské situace, nebo rituálem potvrzuje přijetí do určité skupiny.⁹

Díky této formě komunikace jedinec rozšiřuje svou orientaci ve světě, přiřazuje formalizovanou podobu každodenním zkušenostem. Soubory rituálů vyjadřují kulturu určitého národa. Jedinec se (nejen) pomocí rituálů orientuje ve světě i společnosti a dostává příležitosti najít smysl svého života.¹⁰

V rámci kulturně-společenského pohledu na rituál je třeba podotknout, že rituál zajišťuje předávání tradic, které udržují stabilitu kultury. Každá kultura působí v určitém časovém období. Bez předávání rituálů, tradic, návyků a společenských norem lze předpokládat, že by jedna kultura zanikla po jedné generaci. Pokud se očekává, že daná

⁸ NEŠPOR, CSC., Prim. MUDr. Karel a PhDr. Ladislav CSÉMY. Rituály v prevenci a léčbě návykových nemocí. *Dr. Nešpor* [online]. Praha: Psychiatrická nemocnice Bohnice, 2014 [cit. 2018-05-12]. Dostupné z: www.drnespor.eu/Ritual3.doc

⁹ Tamtéž.

¹⁰ VÁCLAVÍK, David. Konstituování, uchovávání a předávání: pokus o skoro filosofickou reflexi tradice. In: *Horizonty vědění*. 1. vyd. Liberec: Scholé filosofia, 1999. ISBN 80-238-7217-6. s. 145.

kultura bude trvat v delším časovém horizontu a bude pokračovat i do budoucna, patří předávání rituálů, norem a společensky závazných pravidel k nezbytným předpokladům.

Rituály řeší důležité chvíle lidského života, jako je růst a plodnost, kontinuitu a stabilitu, smrtelnost a nesmrtelnost nebo transcendenci. Jsou velmi zásadní pro kulturu a obsahují posláním a zprávy, jejichž obsahem je racionální myšlení, ale také obsahy, které racionálně přesahují. Dle Fiony Bowie je rituál svým způsobem zavazující – ovlivňuje nejen skupinu, která se jej účastní, ale též vědce, který jej popisuje.

„Rituál však není univerzální, transkulturní jev, nýbrž specifický pohled na svět a na jeho organizaci, který vypovídá stejnou měrou, jak o antropologovi a jeho referenčním rámci, tak i o lidech a jejich chování, kteří jsou předmětem zkoumání.“¹¹

1.4 Druhy rituálů

Je mnoho způsobů, jak rozdělit rituály. Tato práce vychází ze způsobů dělení podle Arnolda van Gennepa – jednak z dělení pomocí protikladných párů, jednak z dělení na rituály přechodové a iniciační.

Francouzský antropolog, religionista a etnolog Arnold van Gennep rozdělil rituály na čtyři protikladné dvojice, které vypovídají o průběhu a druhu rituálu, a to: animistické/dynamistické, sympatetické/kontaktní, pozitivní/negativní a přímé/nepřímé. Kupříkladu: *„Nejí-li těhotná žena ostružiny, protože by to poznamenalo dítě, provádí negativní přímý kontaktní dynamistický rituál; věnuje-li námořník, který unikl záhubě, Panně Marii jako ex-voto malou loď, jde o pozitivní nepřímý sympatetický animistický rituál. A tak podobně.“¹²*

U sympatetických rituálů je důležitá víra v působení podobného na podobné, zatímco kontaktní se zakládají na materiální a přenosu přirozených nebo nabytých vlastností kontaktem či na dálku. Sympatetickými rituály se především zabývá škola animistická. Proti této škole se vymezuje škola dynamistická, která zkoumá protiklad proti rituálům s animistickými základy – rituály dynamistické. Až společně se

¹¹ BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 335 s. ISBN 978-80-7367-378-9. s. 151

¹² VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Překlad Helena Beguivínová. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 201 s. Mythologie. Studie; sv. 1. ISBN 80-7106-178-6. s. 18

zkoumáním dynamistických rituálů se rozvíjí pojetí kontaktního rituálu jakožto protikladu k sympatetickému rituálu. Zároveň je ale důležité zmínit, že sympatetické rituály nemusí být nutně animistické a kontaktní zase dynamistické. Jedná se zkrátka o čtyři nezávislé kategorie, které tyto dvě školy zkoumají a staví do protikladných dvojic.

Přímé rituály se projevují okamžitě (např. uhranutí, prokletí), nepřímé jsou jen prvním impulzem, který pak uvádí do pohybu nějakou sílu (modlitba, kult). Pozitivní se pokouší dosáhnout nějakého efektu, kdežto negativní se nějakému efektu pokouší vyhnout (dá se je nazývat tabu). Van Gennep zmiňuje, že neexistuje čistý typ rituálu, že protikladné dvojice mohou fungovat jako jednotlivé složky rituálu, které jsou přítomny v rozdílných poměrech. Dále poukazuje především na to, že pro správné pochopení rituálu je třeba zkoumat jej v kontextu, nikoliv jako fenomén oddělený od sociokulturní skutečnosti a souvislostí, v nichž rituál působí.¹³

Kromě výše uvedené typologie rituálů dělí van Gennep též podle dalších kritérií, a to na rituály přechodové a iniciační. Pojem „přechodové rituály“ sám ustanovil a popsal jej ve stejnojmenné knize. Jedná se o typ rituálu, při němž dochází ke změně sociálního stavu účastníka – z dívek se stávají ženy, z chlapců muži, ze studentů absolventi, z partnerských dvojic manželské páry, z branců vojáci a podobně.¹⁴

Dle Van Gennepa se přechodový rituál skládá ze tří fází, které na sebe navazují: fáze odloučení (preliminární) od skupiny, ve které se jedinec nacházel, dále fáze prahové (liminární), kdy dotyčný jedinec nepatří do žádné skupiny, a nakonec fáze sloučení (postliminární), která potvrdí přechod do nové skupiny.¹⁵ V každém rituálu se však tyto fáze rozvíjejí odlišně. S rozvinutou preliminární fází se můžeme setkat při obřadech

¹³ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Překlad Helena Beguivinová. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 201 s. Mythologie. Studie; sv. 1. ISBN 80-7106-178-6. s. 16-18

¹⁴ MALINA, Jaroslav a kol. *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, ©2009. 303 s. ISBN 978-80-7204-560-0. s. 2874

¹⁵ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Překlad Helena Beguivinová. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 201 s. Mythologie. Studie; sv. 1. ISBN 80-7106-178-6. s. 19

pohřebních, naopak u obřadů svatebních má největší význam fáze postliminární. S rozvinutou fází liminární se můžeme setkat například u těhotenství, či při zasnubách.

Též iniciační obřady se skládají z uvedených tří fází. A stejně jako přechodové rituály, i ty iniciační obnášejí přechod z jednoho životního cyklu do druhého. Vzájemně se však liší tím, že při iniciačním obřadu se mění společenský status jedince. Iniciační rituály se týkají především dospělých jedinců, často mají akcentovanou liminární fázi. Tyto rituály se především používají v náboženských společenstvích, a to buďto při vstupu nebo výstupu z ní (bar micva, břimování).

2 Kognitivní religionistika

Z výše uvedených definic a členění rituálů je zřejmé, že se jejich využití během historie posunulo od náboženských úkonů směrem k sekulárním. Přesto jsou rituály, a to především ty, které i dnes vnímáme jako syntézu různých úrovní společenské reality, nadále výrazně nábožensky akcentované. Pro zkoumání rituálů se proto jeví jako vhodné východisko využití kognitivních výzkumů v náboženství. Tato kapitola nejprve nastiňuje, čemu rozumíme pod pojmem kognitivní religionistika. Dále se zabývá vývojem kognitivních přístupů v náboženství a oponentními názory, které rozvíjejí kognitivní religionistiku do její dnešní podoby.

Obsahem kognitivní vědy o náboženství je studium náboženského myšlení a chování z pohledu kognitivních a evolučních věd. Kognitivní religionistika využívá metody a teorie z velmi širokého spektra oborů, jako například kognitivní psychologie, evoluční psychologie, kognitivní antropologie, umělé inteligence, kognitivní neurovědy, neurobiologie, zoologie a etologie. Pomocí těchto postupů se snaží vysvětlit, jak lidská mysl získává, vytváří a přenáší náboženské myšlenky, praktiky a schémata.

Kognitivní religionistika se hlásí k několika zásadním principům:

- **Přihlášení k explanaci.** Aniž by zavrhovala interpretaci, přiklání se kognitivní religionistika k hledání rovnováhy mezi explanací a dříve nadužívanou interpretací. Kognitivní religionisté zastávají názor, že tam, kde je to možné a vhodné, by explanace měla být cílem vědeckého bádání.
- **Rozložení náboženství na dílčí komponenty.** Náboženství není vnímáno jako reálný jev, ale spíše jako soubor jevů, které mají určitou spojitost.

Výzkum se zaměřuje na dílčí komponenty. Ty jsou pak detailně zkoumány, a až po pochopení dílčích součástí lze definovat, jak se projevují v náboženství.

- **Využívání metod z jiných vědních disciplín nebo oblastí studia.** Náboženství jako celek není považováno za jedinečný jev, proto není nezbytné vytvářet speciální metody k jeho studiu. Využívá se stejných metod, jako při studiu nenáboženských jevů. Kognitivní religionistika má tedy interdisciplinární charakter.
- **Pochopení podkladových kognitivních mechanismů a procesů, které zakládají náboženské chování.** Oproti předchozím náboženským bádáním zaměřeným na vnější projevy náboženského chování (studium textů, artefaktů, představ, ideologie...), poukazuje kognitivní religionistika na roli podkladových mechanismů a procesů, kterými jsou vnější projevy ovlivňovány. Právě podkladové mechanismy zodpovídají za opakující se vzorce náboženského jednání.
- Pochopení způsobu fungování lidské mysli v náboženském jednání. Z výše uvedeného je zřejmé, že náboženské jednání úzce souvisí s mentálními mechanismy. Přijmeme-li postulát, že v mysli neexistují specificky náboženské mechanismy, dojdeme k závěru, že náboženské jednání je založeno na běžných kognitivních mechanismech a procesech, a proto je zcela přirozené¹⁶

2.1 Historická situace

Kognitivní věda o náboženství vychází z potřeby nového pohledu na dřívější náboženské bádání. V roce 1975 se tato potřeba projevila v bádání Dana Sperbera, které vedlo k publikaci *Rethinking Symbolism*. O nedlouho později ji potvrdil též článek Stewarda Guthrieho „A Cognitive Theory of Religion“, který vyšel v roce 1980. Na počátku 90. let 20. století pak vyšlo množství prací, které v religionistice začaly využívat

¹⁶ CHALUPA, Aleš a Tomáš HAMPEJS. Kognitivní věda o náboženství: Východiska, cíle a krátká historie. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, **9**(1), 10–43. ISSN 1803–2443. s. 21–23

poznatků kognitivních věd. Dlužno poznamenat, že kognitivní religionistika svým tempem kopíruje též historickou a kulturní situaci, která přeje množství nových objevů, a to jak v technických oborech, tak i v humanitních, které využívají nových technologií pro vlastní potřeby.

Mezi obory, které využívají nových poznatků k vlastnímu rozvoji patří i evoluční psychologie, která představuje jeden z nejpodstatnějších teoretických zdrojů rozvíjející kognitivní vědy o náboženství. „*Pohled na lidskou psychiku z evoluční perspektivy, tj. snaha zkoumat lidskou přirozenost jako souhrn psychologických adaptací vyvinutých v rámci přirozeného výběru, se stal jedním z pilířů při hledání propojení lidského s přírodním/biologickým.*“¹⁷ První evoluční psychologové také kritizují tzv. standardní model mysli v sociálních vědách, který silně odděluje sociální a přírodní vědy, a upřednostňují model kauzálně integrovaný. Další myšlenkou evoluční psychologie, která pomohla vývoji kognitivní vědy o náboženství je koncept tzv. masivně modulární mysli v evoluční perspektivě. Ten odpovídá na otázku, zda povahu člověka utváří spíše genetika nebo výchova. Tato teorie se spíše přiklání k názoru, že lidská mysl obsahuje řadu modulů, které jsou uchovány v genech, tudíž v evoluční minulosti člověka. Tyto myšlenky jsou inspirací pro kognitivní vědu o náboženství, kvůli které se náboženství propojuje s biologií mnohem snáz než dříve.¹⁸

2.2 Počáteční kritika

Kognitivní religionistika vznikla jako reakce na nedostačující náboženské bádání, sama však též záhy čelila kritice. Rané kognitivně religionistické práce vycházely z teoretického pojetí mysli (dnes známého jako kognitivismus), v němž je mysl vnímána odděleně od tělesnosti a emocí. Z pohledu kognitivní religionistiky se tento přístup jevil jako hrubě nedostatečný. S touto kritikou se kognitivní religionismus vypořádal v kooperaci s rozvojem neurovědních oborů. Dnes jsou již kognitivní procesy vnímány komplexně, ve spojení s tělesnými pochody, emočními stavy a vnějšími vlivy.

¹⁷ CHALUPA, Aleš a Tomáš HAMPEJS. Kognitivní věda o náboženství: Východiska, cíle a krátká historie. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 10–43. ISSN 1803–2443. s. 19

¹⁸ Tamtéž, s. 17–21

Právě na vnější vlivy cílila další vlna kritiky, která se zaměřila na marginalizaci kulturních vlivů na lidskou mysl, rovněž v rané fázi kognitivní religionistiky. Vnější vlivy působící přímo a podložitelně na jedince byly rychle vzaty v potaz. Kulturní vlivy jsou v současnosti zkoumány jako jeden z významných ovlivňujících faktorů lidské kognice. Zde však badatelé narážejí na problémy ověřitelnosti zkoumání, nejasnosti v historických pramenech, které vedou k nejednoznačně argumentovaným závěrům, či interpretační problémy.

Ostatně nepřítomnost empirického bádání patřila k dalším námitkám, jimž kognitivní religionistika čelí od svých počátků. Protože kognitivní religionistika vychází z teoretických poznatků kognitivních věd, byly zformovány jen predikce a hypotézy, které nebyly podrobeny žádnému experimentálnímu ověřování. V pozdějších fázích však vývoj kognitivní religionistiky adekvátně zareagoval a dnes jsou experimenty nutností. Experimentálnímu výzkumu je věnována samostatná kapitola této práce.¹⁹

3 Kognitivní teorie rituálu

Z výše uvedeného stručného přehledu východisek kognitivní religionistiky vyplývá, že kognitivní religionistika zkoumá rituál jako běžnou lidskou činnost. Nepopisuje jeho specifika, ani nehledá pravý význam rituálu. Zaměřuje se spíše na popis neviditelných procesů, které se při rituálu vytvářejí v lidské mysli a spouští duševní účinky, jako jsou emoce a odhodlání.²⁰ Mezi fungováním kognice a kulturními, popřípadě sociálními jevy, existuje již objevená souvislost. Pokud mluvíme o jakémkoliv kulturním nebo sociálním jevu, je důležité uvědomovat si, co se při něm děje v lidské mysli. Proto je dobré využít popsané fungování kognice k osvětlení charakteristik rituálního chování.²¹

¹⁹ CHALUPA, Aleš a Tomáš HAMPEJS. Kognitivní věda o náboženství: Východiska, cíle a krátká historie. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 10–43. ISSN 1803–2443. s. 30–34

²⁰ BOYER, Pascal. *Religion explained: the evolutionary origins of religious thought*. New York: Basic Books, c2001. ISBN 04-650-0695-7. s. 46–50

²¹ JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443. s. 139–

Na tomto bodu se kognitivní religionisté shodnou. Významní autoři však i z tohoto základu vycházejí různými postupy a jejich teorie se proto dále odlišují. Tato kapitola předkládá několik dominantních kognitivně religionistických teorií rituálu, včetně teorie nákladné signalizace, která se snaží objasnit, proč si společnost udržuje funkční rituály.

3.1 Lawson a McCauley – Teorie rituální kompetence

Teorie rituální kompetence se zrodila částečně z kritiky behaviorismu. Jejím předchůdcem byl Noam Chomsky, který ve svých studiích dokázal, že chování člověka nelze zjednodušit na pouhou směs podmíněných reflexů, jak předpokládali behavioristé. Chomsky se ve svých pracích zabýval jazykovědou, nikoliv náboženskými vědami, přesto dokázal, že bez vrozených mentálních předpokladů nelze dosáhnout úspěšného a komplexního učení (v jeho případě šlo o učení jazyka). Jeho poznatky ohledně kognice a jejího vlivu na lidské chování převzal E. Thomas Lawson a aplikoval je na zkoumání rituálu.²²

Teorie byla představena již zmíněným Lawsonem a McCauleym v knize *Rethinking Religion* v roce 1976. Jejich teorie tvrdí, že lidé disponují určitou vrozenou intuicí o struktuře a efektivitě daného rituálu, takže se i bez návodu či osoby učitele dokáží zapojit do rituálu a vhodně se jím zúčastnit. Pro tuto teorii je zásadní běžný kognitivní mechanismus, který je označován jako „systém reprezentace činnosti“ (action representation systém) a který identifikovat s laickým označením „intuice“. Jedinec se takto intuitivně dokáže zapojovat do rituálních i nerituálních činností. Specifikum náboženského rituálu pak spočívá v tom, že v některé fázi daného rituálu se objeví „kulturně postulovaný nadlidský agent“ (culturally postulated superhuman agent, CPS-agent), a to v podobě božstva, předka, popřípadě démona. Složení rituálu se tedy skládá z **činitele**, který vykonává nějakou činnost, **nástroje**, který je využíván, a/nebo **objektu**, který je dějištěm rituálu. Přičemž jeden z těchto elementů je ve spojení s nadlidskou

²² JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443. s. 139–142

mocností. Na základě této struktury byla zformulována hypotetická rituální forma, která se zakládá na dvou principech.²³

Prvním z nich je „princip nadlidského působení“ (PSA – Principle of superhuman agency), který poukazuje na to, se kterým elementem ve struktuře rituálu se spojí nadlidský činitel. Buďto se CPS-agent spojí s vykonavatelem rituální akce, popřípadě ho sám vykonává (buck-stopper) v tom případě se jedná o tzv. „rituály se speciálním agentem“ (special agent ritual), mezi které patří například obřizky, svatby a pohřby. Nebo je nadlidský činitel spojený přímo s činností, nástrojem, nebo s objektem činnosti, poté se pak jedná o „rituály se speciálním nástrojem“ (special instrument ritual), nebo se „speciálním objektem“ (special patient ritual), to jsou například rituály obětování, pokání nebo svaté přijímání.

Druhým principem je „princip nadlidské bezprostřednosti“ (PSI – Principle of superhuman immediacy), který určuje kolik „akcí“ (enabling actions) se odehrává mezi nadlidským činitelem a konkrétním elementem v daném rituálu. Počet těchto akcí poté určuje, zdali se jedná o „rituál sudého typu“ (even-numbered ritual), což je rituál se speciálním agentem, nebo „rituál lichého typu“ (odd-numbered ritual), což je rituál se speciálním nástrojem nebo objektem.

Díky těmto dvěma principům můžeme předvídat, jak bude jednotlivý rituál vypadat. Rituály se speciálním agentem jsou neopakovatelné, právě z toho důvodu, že obřad vykonává přímo CPS-agent většinou přes nějakého svého delegáta. Každá část tohoto typu rituálů je těžko nahraditelná, a jejich účinky se dají zvrátit, ale pouze za odčinění následků onoho rituálu. Většinou se tohoto obřadu účastní jednotlivec jednou za život, jelikož účast samotného nadlidského činitele (nebo jeho delegáta) stačí k tomu, aby efekt obřadu vydržel na celý život.

Oproti tomu rituály se speciálním nástrojem nebo objektem jsou opakovatelné. Vykonavatel rituálu není přímo spojený s CPS-agentem, tudíž efekt rituálu je pouze dočasný, je nutné jej často opakovat. Komponenty se mohou zaměňovat, což činí tyto rituály mnohem volnější v porovnání s předchozím typem. Jako příklady rituálů, které se často opakují a jejich forma je do jisté míry proměnlivá, uvádějí Lawson s McCauleym

²³ LAWSON, E. Thomas a MCCAULEY, Robert N. Rethinking religion: connecting cognition and culture. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 9, 194 s. ISBN 0-521-43806-3. s. 84–89

muslimskou očistu pouštním pískem místo vody, nebo křesťanské přijímání chleba a vína místo těla a krve Krista.²⁴

Lawson s McCauleym se ve své práci zabývali též problematikou distribuce rituálních forem s ohledem působení kognitivních atraktorů. Vycházeli z teorie kognitivních atraktorů Dana Sperbera a dále ji rozvíjeli, aby našli způsob, jak docílit rozšíření a stabilizace rituálních forem. Utvořili proto dva atraktory, z nichž každý souvisí s jinou formou rituálu. První atraktor je charakterizován vysokou frekvencí a nízkou smyslovou excitací vykonávaných obřadů: Kolem tohoto atraktoru se shromažďují rituály se speciálním nástrojem nebo objektem, kvůli jejich repetitivitě a dočasnosti. Druhý atraktor má naopak nízkou frekvenci a vysoký stupeň smyslové vzrušivosti a inklinují k němu rituály se speciálním agentem.²⁵

Britský antropolog Harvey Whitehouse též využívá dělení rituálů podle dvou atraktorů, jeho dělení však zohledňuje především frekvenci rituálů. Aby se předešlo matoucí terminologii, pojmenovali Lawson s McCauleym teorii svého kolegy „hypotéza rituální frekvence“, kdežto svému vlastnímu přístupu dali název „hypotéza rituální formy“. U obou teorií jsou důležité základní kognitivní mechanismy, které jednotlivcům umožňují prožít rituální vzrušení. Těmito mechanismy jsou paměť, emoce a motivace. Při ojedinělých rituálech je využita epizodická paměť, která z události retrospektivně vytváří jedinečný zážitek. Při těchto příležitostných rituálech se spouští tzv. „kognitivní alarm“, který poukáže na důležitost rituálu. Posledním využitým mechanismem je motivace, která slouží jedinci, aby se účastnil dalších rituálů, ve kterých už nemusí být objektem, ale může je organizovat, popřípadě být jen svědkem. U rituálů často opakovatelných, se setkáme s nízkou motivací, malou emotivností, a vzpomínky na tyto obřady se ukládají do sémantické paměti. Pokud motivace k výkonu rituálu klesne příliš

²⁴ MCCAULEY, Robert N. a LAWSON, E. Thomas. *Bringing ritual to mind: psychological foundations of cultural forms*. New York: Cambridge University Press, 2002. ISBN 05-218-1559-2. s. 26–35

²⁵ JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. *Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu*. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443. s. 145

nízko, využívají náboženské autority k šíření rituálu i donucovací prostředky, jako jsou hrozby božského trestu nebo exkomunikace.²⁶

3.2 Pascal Boyer – Teorie konstraintivity

Francouzský antropolog Pascal Boyer, který se zabývá vznikem a účelem náboženství, se na základě teorií intuice zabýval především reprezentací náboženského přesvědčení. Boyer zkoumá rozličné představy božstvech různých kultur a tvrdí, že otázky, jak lidstvo vymyslelo tak prazvláštní představy bohů nebo jaký mají tyto představy účel, nejsou pro vědecké poznání rozvíjející. Podle něj je třeba klást si spíše otázku, proč se široce kulturně prosadily jen některé z nich. Každý člověk má v mysli nějaký intuitivní obraz toho, jak by měla vypadat náboženská mentální reprezentace. Jelikož intuice je výsledkem kognitivních procesů, je potřeba objasnit společné rysy těchto procesů, abychom odhalili, která reprezentace se může stát úspěšným vyobrazením náboženského přesvědčení.

Boyer považuje náboženské reprezentace za ojedinělý případ nadpřirozených reprezentací – tedy reprezentací, jež narušují instinktivní dispozice, které vycházejí z ontologických kategorií (přírodnina, artefakt, rostlina, živočich, osoba). Přirozený instinkt nám říká, že každý člen stejného rodu má stejné vnitřní orgány. Boyer však uvádí příklad afrického kmene Fangů, kteří věří v existenci speciálního orgánu, který mají jen někteří jedinci. A právě toto stanovisko považuje Boyer za konstraintivní, jelikož je v protikladu s přirozeným vyvozováním z intuice. Dle experimentů, které byly později prováděny, bylo zjištěno, že největší pozornosti získávají taková tvrzení, která porušují jen jeden intuitivní předpoklad (létající prase).²⁷ Z tohoto závěru vyplývá Boyerův koncept minimální konstraintivity: nadpřirozené reprezentace způsobují všechny

²⁶ MCCAULEY, Robert N. a LAWSON, E. Thomas. *Bringing ritual to mind: psychological foundations of cultural forms*. New York: Cambridge University Press, 2002. ISBN 05-218-1559-2. s. 77–85

²⁷ BARRETT, Justin L. a Melanie A. NYHOF. *Spreading Non-natural Concepts: The Role of Intuitive Conceptual Structures in Memory and Transmission of Cultural Materials*. *Journal of Cognition and Sciences*. Brill, 2001, 1(1), 69-100. ISSN 1568-5373. s. 77-84

instinktivní inference krom těch, které jsou explicitně uzavřeny kontraintuitivním přídavkem.²⁸

Tabulka č. 1

Ontologické kategorie	Porušení instinktivní domény předpokladů		
	Psychologie	Biologie	Fyzika
osoba	osoba, která ví vše	osoba, která nepotřebuje živiny	osoba, která je neviditelná
živočich	hlemýžď, který umí mluvit	pes, který je nesmrtelný	kráva, která dokáže být na více místech najednou
rostlina	růže, která vyslyší lidské požadavky	tráva složená z kovu	strom, který nic neváží
artefakt	kladivo, které se cítí opovrženě	bota, která vyklíčila	auto, které dokáže protéct přes síťku
přírodnina	rampouch, který si užívá muziku	diamant, který se narodil	kámen, který dokáže proniknout přes pevné objekty ²⁹

²⁸ BOYER, Pascal. Religious Thought and Behaviour As By-products of Brain Function. Trends in Cognitive Sciences. St. Louis: Departments of Anthropology and Psychology, Washington University, 2003, 7(3), 119-124. ISSN 1364-6613.

²⁹ BARRETT, Justin L. "The Naturalness of Religious Concepts: An Emerging Cognitive Science of Religion" In: ANTES, Peter; GEERTZ, Armin W.; WARNE, Randi R. (eds.). New Approaches to the Study of Religion: Volume 2: Textual, Comparative, Sociological, and Cognitive Approaches (s.401-418). New York: Walter de Gruyter, 2004, s.410.

3.2.1 Spolupráce s Pierrem Liénardem – Teorie ritualizovaného chování

Boyer s Liénardem spolupracovali na vymezení vůči soudobým antropologickým a psychologickým teoriím rituálů. Formulují námitku o nejednoznačnosti teorií rituálu, z níž odvozují, že se stále nikomu nepodařilo správně vysvětlit rituál a ritualizované chování.

Liénard a Boyer dokonce považují sám pojem rituál za příliš vágní. Navrhují nahrazující termín ritualizované chování, které definují jako chování složené z více opakovatelných činností, rozložitelných na části. Oba tito vědci vycházejí z prací Roye Rappaporta, který zkompletoval znaky, které jsou pro rituál typické:

- **absence zjevného významu:** Každý rituál má určitý cíl, ale souhrn činností, které se při rituálu provádějí, není s cílem rituálu spojený tak, jak očekáváme u běžných úkonů.
- **nutkání:** Rituál je nutné provést v přesné podobě, a je nebezpečné ho nevykonat
- **doslovnost a striktnost:** Rituál je nutné provést přesně tak, jak byl proveden v minulosti. Absolutní přesnost není vždy vyžadována, ale je nutné, aby rituál odpovídal pojetí minulých konání.
- **opakování a nadbytečnost:** V rituálech je nutné opakovat stejné činnosti nebo gesta a slovní formule. Tato repetice je považována za důležitou a klíčovou pro funkčnost rituálu.
- **pořádek a hranice:** Rituály je nutné vykonat na určeném místě. Klasické chování je nahrazeno ritualizovaným chováním.
- **specifické obavy:** rituální činnost obvykle obsahuje nařízení rituální čistoty pro účastníky a používané nástroje, postupy směřující k vymýcení všech věcí, které mohou rituál znečistit, pravidla odívání atd.³⁰

Boyer a Liénard předpokládají, že ritualizované chování by se mělo zkoumat jako druh běžné činnosti. To, co rituální činnost odlišuje od běžné, je podle nich především skutečnost, že lidé při rituálech vykonávají aktivity, které nejsou nijak spojeny

³⁰ JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443. s. 150

s cílem akce. Ritualizované chování identifikují i v jiných situacích než v náboženském kontextu, například u lidí trpících OCD (obsedantně kompulzivní porucha), u dětských rituálů (součást dětského vývoje) nebo rituálů zdravých jedinců ve specifických životních situacích (těhotenství).

Liénard s Boyerem se ve svém bádání věnují též otázce, proč rituály dokáží způsobit, že jedinci se okolní prostředí jeví jednodušší, předvídatelnější a smysluplnější. K odpovědi na tento problém je však třeba prozkoumat, jaké kognitivní mechanismy jsou zodpovědné za chování jedince v situacích, které vnímá jako subjektivně bezpečné či nebezpečné. Součástí lidského mozku (a mozku některých dalších savců) je systém, který reaguje na projevy potencionálního nebezpečí. Mozek ale rovněž využívá odlišný systém, který reaguje na přítomnost současného nebezpečí. Boyer a Liénard jej nazývají systémem prevence nebezpečí. Ještě další kognitivní mechanismus se však spouští v přítomnosti strachu. Žádný z těchto mechanismů nepodléhá lidské kontrole, proto si člověk ani není vědom důvodů pro své reakce. K aktivaci těchto systémů však stačí pouhá zmínka o nebezpečí, která poukazuje na určité náznaky v okolí.

Liénard s Boyerem se domnívali, že ritualizované chování nelze vysvětlit pomocí odůvodnění, která nabízejí účastníci rituálů. Bylo již doloženo, že jedinci mohou rituál vykonávat i bez představ o tom, proč jej vykonávají. Proto Liénard s Boyerem dospěli k závěru, že „situace, které se týkají výkonu rituálů, podmínky, v nichž se provádějí, a množství předpisů, která je třeba dodržovat, dovolují předpokládat, že kolektivní rituály mohou aktivovat právě systémem prevence nebezpečí a mobilizaci ochrany“.³¹ Důvod proč vykonávat rituál souvisí s určitým pocitem ohrožení (neprovedení rituálu může být nebezpečné). Tyto podmínky pro vykonání mohou způsobit slabou aktivaci systému prevence nebezpečí, slabou z toho důvodu, že není tak silná jako u reálného nebezpečí.³²

Výše uvedená tvrzení můžeme shrnout, že kolektivní rituál (pokud je kulturně úspěšný) aktivuje individuální kognitivní systémy jinak než odlišné varianty rituálů. Různé detaily kolektivního rituálu aktivují systémy pro zpracování informací a motivaci,

³¹ BOYER, Pascal a Pierre LIÉNARD. Whence Collective Rituals? A Cultural Selection Model of Ritualized Behavior. *American Anthropologist*. American Anthropological Association, 2006, **108**(4), 814-827. ISSN 1548-1433. s. 821

³² Tamtéž, s. 823

a právě tyto systémy způsobují, že účastníkovi připadá rituál přesvědčivější a způsobuje slabší aktivaci systému prevence nebezpečí.³³

3.3 Harvey Whitehouse

Bylo již zmíněno, že Harvey Whitehouse založil svou teorii též na myšlence dvou atraktorů. Pojmenoval je mody náboženskosti, a to doktrinální a obrazivý.

Doktrinální modus náboženskosti jako první atraktor obsahuje rituály opakované, s nízkým emočním vzrušením, které se zapisují do sémantické paměti. U tohoto modu se objevuje tzv. efekt omrzelosti, jelikož se rituály stanou po nějakém čase rutinními a aktivity vykonávané při obřadu se zautomatizují. Rituál pak ztrácí na atraktivitě, proto je potřeba přizvat náboženskou autoritu, která bude na konání obřadu dohlížet, popřípadě je i vynucovat. Příkladem rituálů doktrinálního modu jsou křesťanské mše, židovské modlitby nebo odříkávání manter Hare Kršna.

³³ BOYER, Pascal a Pierre LIÉNARD. Whence Collective Rituals? A Cultural Selection Model of Ritualized Behavior. *American Anthropologist*. American Anthropological Association, 2006, **108**(4), 814-827. ISSN 1548-1433. s. 820-821

Tabulka č. 2 - Kontrastní srovnání charakteristických rysů modů náboženskosti

Proměnný faktor	Doktrinální modus náboženskosti	Obrazivý modus náboženskosti
Psychologické rysy		
Frekvence pře nosu	Vysoká	Nízká
Míra smyslového vzrušení	Nízká	Vysoká
Typ využití paměti	Sémantická schémata a zápis v implicitní paměti	Epizodická paměť/bleskové paměťové stopy
Význam rituálů a náboženských aktů	Naučený/získaný	Vnitřně produkováný
Způsob odhalení významu rituálu a náboženských aktů	Rétorický, logicky uzavřený, narativní	Ikonicita, mnohoznačnost a mnohovýznamnost
Sociopolitické rysy		
Míra sociální soudržnosti	Rozptýlená	Intenzivní
Charakter vůdcovství	Dynamické	Pasivní/nepřítomné
Inkluzivita/exkluzivita	Inkluzivní	Exkluzivní
Rychlost šíření	Rychlé a efektivní	Pomalé a neefektivní
Rozměr	Velký	Malý
Stupeň uniformity	Vysoký	Nízký
Struktura	Centralizovaná	Decentralizovaná ³⁴

³⁴ WHITEHOUSE, Harvey a Aleš CHALUPA. Teorie dvou modů náboženskosti. *Religio: revue pro religionistiku*. 2006, 17(2), 209-230. ISSN 2336-4475. s. 225

Druhý modus, jež odpovídá druhému atraktoru, je obrazivý modus náboženskosti. Obsahuje rituály, které se vykonávají zřídka a projevují se velkým emočním vzrušením, proto se příslušný obřad vtiskne do epizodické paměti. U tohoto typu rituálu se může projevit i tzv. blesková vzpomínka (flashbulb memories), což je silná a jasná vzpomínka prožitých událostí. Příkladem rituálů tohoto modu jsou iniciační kmenové rituály nebo rituály boje.

Krom frekvence jsou pro Whitehouse také důležité psychologické a sociopolitické faktory, které rituály ovlivňují.³⁵

3.4 Teorie nákladné signalizace

Mechanismy v útrobach rituálního chování jsou jednou z nejkoumanějších otázek současné kognitivní religionistiky. Další, podobně důležitou, otázkou je, proč lidé participují na náboženských činnostech, jež jsou dá se říci nesmyslné, náročné na čas, fyzickou i duševní stránku člověka. Tuto otázku se pokouší zodpovědět teorie nákladné signalizace.

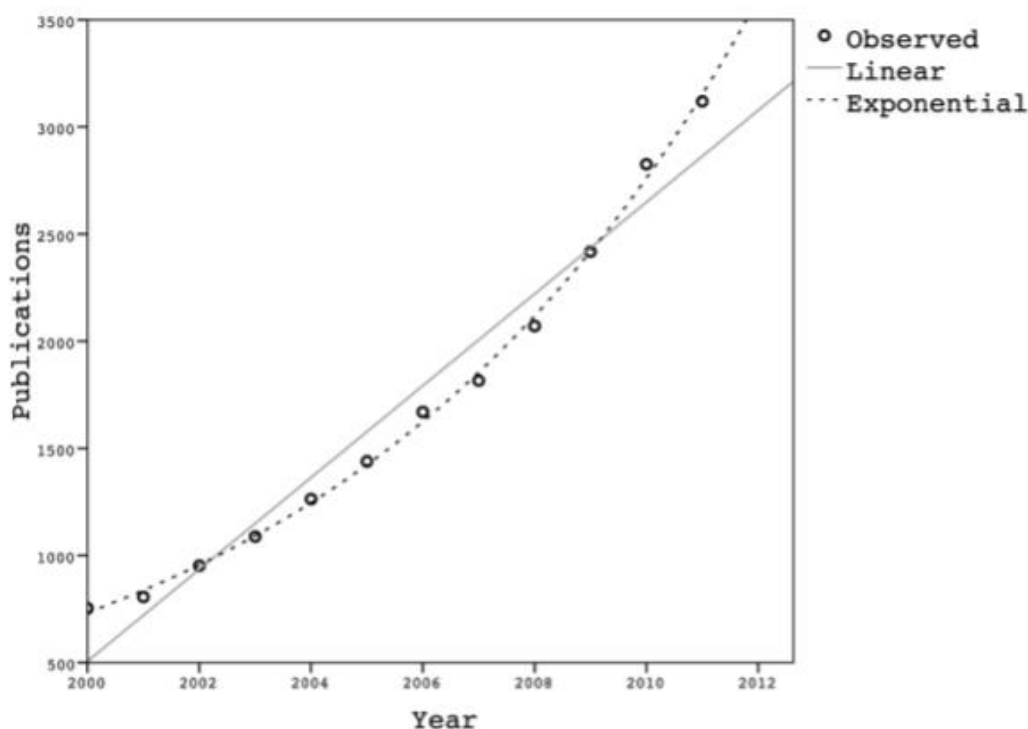
Tato teorie byla inspirována rituálním chováním živočišné říše, v níž mnoho druhů vykonává ritualizované činnosti jako formu komunikace. Lidské náboženské rituály mají podle teorie nákladné signalizace stejnou funkci. Při rituálních aktivitách probíhá dorozumívání v symbolickém jazyce, přesto není podstatou rituálu porozumět symbolům. Sdělení informací u rituálu má spíše povahu důvěry mezi účastníky a její udržení i po skončení rituálu, například při konání jiné aktivity. Hlavním přínosem rituálu je tedy spolupráce v rámci skupiny. Na druhou stranu však pouhé zapojení do rituálu nezaručuje získání důvěry v komunitě. Rituál sám není dostatečně náročný. Jediněc se má i dále účastnit se náboženského života dané skupiny a držet se pravidel chování, což může být právě tím „nákladným signálem“, díky kterému bude přijat do dané komunity.³⁶

³⁵ WHITEHOUSE, Harvey a Aleš CHALUPA. Teorie dvou modů náboženskosti. *Religio: revue pro religionistiku*. 2006, 17(2), 209-230. ISSN 2336-4475. s. 219-220

³⁶ JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443. s. 155-158

4 Další kritika a její východiska

Jelikož se kognitivní religionistika se nadále vyvíjí (počet publikací o náboženství a kognici uvedených v databázi Scopus vzrostl ze 753 v roce 2000 na 3120 v roce 2011, viz. graf³⁷), je zřejmé, že narůstá i kritika různých aspektů kognitivní religionistiky. V této kapitole nastíníme na vzorovém příkladu některé ze zásadních aspektů kritiky kognitivní religionistiky, a uzavřeme stručným přehledem nových směrů, které se v kognitivní religionistice nabízejí pro další rozvoj.

4.1 Hakan Rydving

Hlavním zdrojem kritických poznatků se pro účely této práce (též z důvodu jejího omezeného rozsahu) stal článek „A Western Folk Category in Mind“ od švédského historika náboženství Hákana Rydvinga, který je zastáncem interpretativních přístupů

³⁷ XYGALATAS, Dimitris a Ryan MCKAY. Announcing the Journal for the Cognitive Science of Religion. *Journal for the Cognitive Science of Religion*. 2012, **1**(1), 1-4. DOI: 10.1558/jcsr.v1i1.1. ISSN 2049-7563. s. 4

k náboženství. Oproti kognitivnímu přístupu se tedy více zaměřuje na lidské jednání. Následující text pojmenovává Rydvingovy námitky proti kognitivní vědě o náboženství a objasňuje Rydvingovy postoje.

Rydving nejprve zmiňuje problém stylu vyjádření kognitivních teorií – styl a rétoriku kognitivních religionistů vnímá jako „absolutní pravdu“, která je čtenáři předkládána, nachází problémy v momentě, kdy je třeba vnímat východiska jako předběžné vymezení postupu, který povede k dalšímu bádání. Tomuto argumentu však není třeba věnovat více prostoru, jelikož styl vyjádření teorie nezpochybňuje danou teorii.³⁸ Rydving dále vytýká kognitivistům problémy s uznáním statusu náboženstvím, vyvozování univerzálních závěrů z dílčích poznatků, problematickou teorií kontraintuitivity, která nemusí být platná pro různé kulturní rámce, či dílčí nedostatky, jako například srovnávání náboženství s jazykem.

4.1.1 Problém epistemologického statusu náboženství

Podle Rydvinga je problematické celkové vnímání epistemologického statusu náboženství, které uznávají kognitivní religionisté. Toto Rydving podkládá tvrzením finského docenta a doktora teologie Ilkky Pyysiäinena, který považuje pojem náboženství za skutečný, avšak lehce nejednoznačný pojem³⁹ I Pascal Boyer je toho názoru, že „...je poněkud zavádějící hovořit o náboženství jako o skutečném objektu“.⁴⁰ Zároveň ale říká, že i když lidé nemají speciální výraz pro náboženství, není to proto, že by náboženství neexistovalo.⁴¹ Na jedné straně kognitivisté tvrdí, že náboženství jako samostatná věc neexistuje, na druhou stranu však je pro ně náboženství univerzální pro všechny kultury. Je zjevné, že náboženství jako zkoumaný jev existovat musí. Zároveň však pro kognitivisty není nezbytné vyčlenit náboženství jako specifickou kategorii mezi ostatními mentálními jevy. Jedním ze základů kognitivní religionistiky je právě fakt, že k náboženskému chování lze přistupovat jako k psychologickému fenoménu, který není

³⁸ RYDVIING, Håkan. A Western Folk Category in Mind? *Temenos*. 2008, **44**(1), 73-99. ISSN 0497-1817. s. 77-78

³⁹ Tamtéž, s. 79

⁴⁰ BOYER, Pascal. Religion explained: the evolutionary origins of religious thought. New York: Basic Books, c2001. ISBN 04-650-0695-7. s. 368

⁴¹ Tamtéž, s. 11

kvalitativně odlišný od ostatních fenoménů. Jen proto mohou kognitivní religionisté k popisu zkoumaných jevů využívat i poznatky z jiných oborů.⁴²

Problém pojmu náboženství souvisí i s Rydvingovou další výtkou, ve které viní kognitivní religionisty, že při studiu náboženství vychází pouze z jedné podoblasti (kontra-intuitivní přesvědčení, antropomorfismus, různé typy paměti), ale z ní pak vyvozují obecné závěry pro celé náboženství. Kognitivní religionisté však zdůrazňují, že náboženství musí být zkoumáno z mnoha úhlů a je třeba rozmanitých speciálních teorií k jeho popisu. Rydving ve svém komentáři zmiňuje pojmy z různých rovin teorií (různé typy paměti se v kognitivních teoriích nenacházejí na stejné rovině jako kontra-intuitivita) a nakládá s nimi jako s rovnocennými pojmy.⁴³ To může vést k zmatečným odpovědím na jeho kritiku.

Mimo interpretativních přístupů lze k problému pojmu náboženství zaujmout i kulturně deterministický postoj. Pro kulturní determinismus je klíčovým bodem diskusí základní představa obecně sdíleného lidství u kognitivních věd. Stoupenci kognitivní religionistiky opravdu zmiňují, že náboženství existovalo vždy a ve všech kulturách. Avšak tato idea není nová až v kognitivní religionistice – naopak, je jedním ze zásadních tvrzení religionistiky od jejích historických počátků. Kognitivní věda může studovat náboženství úplně bez zásahu evoluce, jelikož náboženství je předmětem mentálních reprezentací. Tudíž není potřeba na náboženství nahlížet univerzalisticky, aby mohlo být kognitivně zkoumáno. Univerzální je zde lidský mozek, jehož procesy mají u všech kultur stejná omezení. A tato kognitivní omezení ovlivňují vše, protože vše je výsledkem lidské činnosti, která je řízena kognitivními procesy. Proto je možné náboženství kognitivně zkoumat i bez předpokladu jeho evolučního vzniku.

4.1.2 Problém s teorií kontraintuitivity

Rydvingova další výhrada se týká teorie kontraintuitivity, kterou kritizuje ve dvou ohledech. Jednak tato teorie nedostatečně rozlišuje mezi fiktivními postavami jako je

⁴² MARTIN, prof. Dr. Luther H. Cognition and Religion. Culture and Research. 2012, 1(1), 43-67. ISSN 1791-2636. s. 55-57

⁴³ RYDING, Håkan. A Western Folk Category in Mind? *Temenos*. 2008, 44(1), 73-99. ISSN 0497-1817. s. 79

Pikachu nebo Harry Potter a nadlidskými činiteli jako jsou Vishnu nebo Isis (tento fenomén se též označuje jako Mickey Mouse problem). Rydving vyvozuje, že kognitivní religionisté považují kontraintuitivitu za definující rys náboženských představ. Nicméně níže sám připouští, že ve skutečnosti se jedná spíše o otázku kulturního symbolismu obecně.

Rovněž klade zásadní otázku: „kontraintuitivní pro koho?“ Vysvětluje ji tak, že člověk z jiné kultury může považovat za kontraintuitivní něco, co my vnímáme jako naprosto přirozené (brambora, která je všude). V odpověď na tuto otázku lze konstatovat, že pojem intuitivita je v kognitivní religionistice považován za termín technický. Ačkoliv jsou náboženské představy kontraintuitivní, zároveň jsou pro člověka běžné a zdají se mu samozřejmé.⁴⁴

4.1.3 Menší nedostatky

Rydving zmiňuje problém s analogií mezi jazykem a náboženstvím, který jednoduše zní: „protože ateismus není analogický s afázií, náboženství nemůže být analogické jazyku.“ Jelikož však kognitivní religionistika nestojí na této analogii, proto není potřeba se tomuto problému hlouběji věnovat.

Jedním z posledních argumentů Rydvingova článku je, že kognitivní religionistika naráží na nedostatek laboratorních experimentů, především pak těch mezikulturních. Tento argument pochází z roku 2007. Od té doby se poměry v kognitivní religionistice změnily a problém byl překonán. Nicméně Rydving nahlíží jen na experimenty, které byly přímo organizovány kognitivními religionisty. To jeho argument dále oslabuje. Nebere totiž v potaz fakt, že texty autorů se velmi často opírají o experimentální evidenci z oblasti vývojové, kognitivní i sociální psychologie, dokonce i z neurologie.⁴⁵

⁴⁴ RYDNING, Håkan. A Western Folk Category in Mind? *Temenos*. 2008, **44**(1), 73-99. ISSN 0497-1817. s. 80-81

⁴⁵ RYDNING, Håkan. A Western Folk Category in Mind? *Temenos*. 2008, **44**(1), 73-99. ISSN 0497-1817. s. 81-85

4.2 Novější kognitivní přístupy

Díky kritickým poznámkám se obnovil zájem o kognitivní teorie a přístupy. Proto se od standardního kognitivismu oddělily další větve, které na něj reagují a dále jej rozvíjejí. Tyto „nové“ přístupy se označují jako interakcionalistické, anti-komputační či anti-reprezentační a soustředí se především na několik propojených problémů, které vyplývají z kritiky standardního kognitivismu, což jsou reprezentačně-komputační, funkcionalistické a modulární pojetí mysli.

Prvním přístupem je konekcionismus. Z hlediska opozice vůči klasickému kognitivismu není přímo antikomputační nebo antireprezentační. Pracuje však s jiným modelem zpracování (paralelním oproti sériovému). Díky tomu lépe odpovídá neurologické realitě. Dá se chápat jako teorie implementace, která se svými omezeními nemusí v kognitivní rovině projevovat.

Dále jsou tu přístupy dynamické, jejichž výhodou je větší realističnost jejich základních modelů. Chápou kognice jako přechody mezi stavy dynamických systémů, což odpovídá dnešnímu chápání biologie. Mezi další přístupy můžeme zařadit přístupy vtělesněné.⁴⁶

Nové přístupy ke kognitivním vědám si sice zaslouží více prostoru, avšak z důvodu limitovaného rozsahu této práce bylo třeba omezit se pouze na jejich základní výčet. Všechny tyto přístupy však lze doporučit k dalšímu zkoumání – doposud jsou relativně nové, málo zmapované a jejich rozvoj postupuje rychlým tempem.

⁴⁶ PEROUTKA, Mgr. Milan. *Pojetí mysli a významu ve fenomenologické a kognitivní religionistice*. Pardubice, 2016. Doktorská dizertační. Univerzita Pardubice. Vedoucí práce ThDr. Jiří Gebelt, Th.D. s. 94-100

5 Experiment ve studiu náboženství

Stejně jako jiné metody a teorie, tak i náboženské zkoumání je potřeba podrobit experimentálnímu přístupu. U výzkumu náboženského chování a myšlení se sice tento přístup může zdát jako málo vhodný, avšak základní principy lze dohledat už v antice. Experimentální přístup se nesnaží nahradit ostatní způsoby výzkumu náboženství, je jen doplňující metodou ke stávajícím přístupům, které jsou při experimentech také využívány (k výchozí inspiraci, formulaci výzkumného problému, interpretaci výsledků). Experiment nedokáže zodpovědět všechny otázky, a stejně jako kognitivní věda o náboženství obecně se zaměřuje pouze na lidské chování. Myšlení a náboženství chápe jako výhradně lidský jev (může se tedy zabývat náboženskými dietními předpisy, nikoliv však vlivem božského zásahu).

Experiment patří pro mnoho vědních oborů mezi základní výzkumné nástroje, bez něj je možno dosáhnout pouze značně omezeného poznání. V běžném jazyce se se slovem experiment setkáváme často (zkoušení něčeho nového, dosud neprobádaného) – lidstvo, ale i jiné živočišné druhy, provází od nepaměti. Jako součást vědecké metody vychází experiment z obecných struktur a mechanismů, které slouží ke zkoumání nejrůznějších procesů (lidské kognice, chování). Ale oproti laickému chápání je omezen jasnými principy a pravidly, která zamezují zkreslení, nadbytečné vysvětlení nebo chybné příčinné modely. Mezi těmito pravidly se nachází především determinismus, empiričnost, úspornost a testovatelnost.

Největší inspirací pro experimentální přístup ve studiu náboženství je experimentální psychologie, jelikož v rámci sociálních věd se právě v psychologii experimentu využívá nejdéle. Mezi další obory, které jsou zdrojem pro experimentální techniky v religionistice jsou neurovědy, experimentální ekonomie, experimentální antropologie a další.⁴⁷

V rámci kognitivních věd je náboženství, jak už bylo zmíněno, chápáno jako složený pojem (soubor jevů). Experimentální přístup však vyžaduje rozdělení zkoumaného složitého celku na specifické fragmenty, které jsou dále hlouběji zkoumány,

⁴⁷ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 71-92. ISSN 1803-2443.s. 71-79

tudíž například místo náboženského rituálu se více zaměří na ritualizované chování. Experimentální přístup se především zaměřuje na psychické a kulturní stálosti nepodléhající změně. „Aniž by se experimentální paradigma snažilo popřít důležitost kontextuálních vlivů a zásadnost kulturního rámce, poukazuje na nutnost zkoumání implicitních mechanismů a struktur, které ovlivňují chování a myšlení lidského druhu bez ohledu na kulturní zvláštnosti. Zároveň se ale v čím dál větší míře klade důraz i na opakování výzkumu v různých kulturních kontextech a na zkoumání možných odlišností.“⁴⁸

Jak již bylo řečeno, experiment je metodologickým nástrojem, který ověřuje tvrzení konkrétních teorií. Z hlediska religionistiky pak přímo ověřuje předchozí teoretická tvrzení z oblasti kognitivní vědy o náboženství, ze starších publikací tradiční religionistiky, ale i z jiných zdrojů. Jako příklad ověřování klasické teorie je možné zmínit experiment zabývající se vztahem ritualizovaného chování a sociální soudržnosti, který navazuje na východiska práce Émila Durkheima.⁴⁹ Ve studii Dimitra Xygalata, který právě ověřoval Durkheimova tvrzení o tzv. kolektivním vzrušení, ukázal, že rituál chůze po žhavém uhlí uvádí v soulad fyziologické vzrušení příbuzných osob. Fyziologické vzrušení bylo měřeno u tří skupin účastníků experimentu (aktéři chůze po žhavém uhlí, příbuzní, náhodní přihlížejíci). Výsledky studie prokázaly, že nejpodobnější vzrušení bylo vždy mezi aktéry a příbuznými. „Takové kolektivní vzrušení může přispívat k posilování vazeb a důvěry mezi spřízněnými jedinci, ale na náhodné pozorovatele se již nevztahuje.“⁵⁰

Tato kapitola se věnuje objasnění typů experimentálního výzkumu v religionistice a rovněž přínosů takového výzkumu pro rozvoj oboru.

⁴⁸ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, **9**(1), 71-92. ISSN 1803-2443. s. 79

⁴⁹ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, **9**(1), 71-92. ISSN 1803-2443. s. 78-79

⁵⁰ LANG, Martin. Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, **9**(1), 167-187. ISSN 1803-2443. s. 179

5.1 Typy experimentálního výzkumu

V odborné literatuře se nejčastěji uvádí třídění podle designu experimentu (srovnání skupin, vnitřní srovnání/opakované měření, smíšený model), nebo podle místa a podmínek provádění experimentu (laboratorní, terénní, přirozený). Tyto typy jsou předmětem objasnění v následující kapitole, ačkoliv existují i jiné, méně časté druhy třídění.

5.1.1 Srovnání skupin

Při srovnávacím experimentu se měření provádí ze dvou skupin:

- a) Experimentální skupina – jedinci, na které byla aplikována experimentální manipulace.
- b) Kontrolní skupina – jedinci, na které manipulace aplikována nebyla.

U tohoto experimentu není možné, aby byl naprosto přesný, jelikož by v obou skupinách museli být naprosto totožní jedinci. Aby se takovému stavu v maximální možné míře přiblížilo, je potřeba využít ty správné metodologické postupy jako jsou: náhodné řazení účastníků do skupin (bez něj se jedná toliko o kvazi-experimenty), přísná kontrola vlivů, které by mohly zásadně ovlivnit výsledek zkoumání. Tyto postupy jsou technikami statistické analýzy, která slouží ke zjištění, jestli byly rozdíly mezi skupinami ovlivněny experimentální manipulací nebo jinými proměnnými nebo vlastnostmi vnitřně spjatých skupin.

Jako příklad tohoto typu experimentu můžeme uvést zkoumání vlivu tělesné polohy na vnímání a hodnocení vizuálního stimulu, které popisuje Eva Kundtová Klocová:

„Každý z účastníků si náhodně vylosoval polohu, ve které následně po celou dobu experimentu setrval. Pro experimentální skupinu se jednalo o klečení, kontrolní skupina v průběhu experimentu stála ve vzpřímeném stoji. Úkolem a zároveň měřením bylo

*hodnocení charakteristik vizuálního podnětu (obraz hinduistického božstva promítnutý na stěnu) na předložené škále.*⁵¹

5.1.2 Vnitřní srovnání

Tento typ experimentu porovnává výsledky účastníků opakovaně získané v rozdílném čase.

Příkladem tohoto experimentu je průzkum působení náboženského prostředí na ochotu sdílet získané zdroje s neznámými osobami, popsany tamtéž:

*V jeho průběhu prošel každý z účastníků shodnou procedurou ve třech lokalitách: v katolickém kostele, v hinduistickém chrámu a v sekulárním prostředí restaurace. Za splnění jednoduchého motoricky koordinačního úkolu (průchod labyrintem) získali účastníci vždy stejnou finanční odměnu, ze které mohli dle svého uvážení přispět anonymním účastníkům, kteří úspěšní nebyli, a nemohli proto být odměněni. Všichni účastníci tedy absolvovali zadaný úkol třikrát a třikrát rozhodovali o výši vlastní odměny a příspěvku (donace) pro neznámé osoby. Výsledné srovnání se tedy týkalo rozdílů mezi rozhodnutími (výši příspěvku), které jednotliví participanti udělali v náhodném pořadí ve třech různých prostředích (kostel, chrám, restaurace).*⁵²

5.1.3 Opakované měření

Jedná se podtyp experimentu vnitřního srovnání, tzv. pre-test a post-test měření. Zde se pracuje především se stavy před a po experimentální manipulaci, které se poté srovnají.

5.1.4 Smíšený model

Mnoho experimentů používá kombinaci výše zmíněných typů, díky čemuž se dosahuje přesnějších a komplexnějších výsledků. Každý experiment, který využívá

⁵¹ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 71-92. ISSN 1803-2443. s. 80

⁵² Tamtéž, s. 81

smíšený model, může mít různé podoby (různé způsoby měření, využití většího počtu proměnných, aj.). Důležité je však zmínit tzv. zlaté pravidlo pro uživatele experimentálního přístupu, že pokud v hypotéze nepředpokládáme zásadní interakci dvou proměnných, je vhodnější pro každou z nich vytvořit samostatný experiment, jinak řečeno, udržovat složitost experimentu na minimu.

5.1.5 Laboratorní/terénní

Rozlišení na laboratorní a terénní výzkum neodpovídá pouze místu konání daného experimentu, ale odlišuje dva metodologické přístupy. Protože každý má silné a slabé stránky, běžně se stává, že jsou oba typy zapojeny do komplexního výzkumného programu.

Laboratorní experiment, jak už název napovídá, se odehrává v laboratoři (tedy na místě speciálně vyhrazené pro provádění experimentu), a snaží se o přiblížení k tzv. kontrolovanému experimentu (pro zcela kontrolovaný experiment by skupiny účastníků musely být naprosté kopie). Plusem těchto experimentů je naprostá kontrola nad vlivy životního prostředí (světlo, hluk apod.), která je nutnou podmínkou pro přesné výsledky experimentu. Díky této kontrole je možné pozornost zacílit na určité mechanismy a procesy a zároveň z výsledků vyvodit co nejpřesvědčivější kauzální souvislosti. Celková organizace laboratorního experimentu je předem důsledně naplánována a všechny vlivy, které by mohly výsledek experimentu ovlivnit, jsou předem promyšleny.

Avšak silné stránky laboratorního experimentu jsou zároveň jeho slabými stránkami. Při takto kontrolovaných podmínkách není zrovna u náboženských studií zcela jisté, jak podobná je simulovaná situace k realitě, a zda není celá situace zkreslená vědomím účastníků, že jsou podrobováni výzkumu. Tyto nedostatky jsou známé, existují i různé techniky, jak vliv zkreslení snížit. A to například pomocí tzv. krycího příběhu – účastníkům (někdy i výzkumným asistentům) je představen jiný výzkumný cíl. Na závěr experimentu se ověřuje, zda nebyl krycí příběh prohlédnut.

Výsledky laboratorních experimentů se dají málokdy použít na širší populaci. Proto byl v nedávné době zaveden termín WEIRD (Western Educated Industrialized Rich Democratic), který označuje typickou populaci, na které byly testovány výzkumná studie v posledních dekáдах, a na které lze výsledky experimentů použít.

Terénní výzkum naopak probíhá v poli. Silnou stránkou je vysoká ekologická validita (míra podobnosti realitě). Slabou stránkou je slabá kontrola sociokulturních a enviromentálních vlivů, z čehož vyplývá, že výsledky takovýchto experimentů jsou spíše jen východiskem pro další laboratorní zkoumání. Dále je tu nemožnost přesného zopakování daného experimentu. Aby byl minimalizován negativní vliv této slabiny, je u terénního výzkumu zpracován pečlivý popis a pozorování je dostatečně dlouhé, aby byla představa o podmínkách a kontextu co nejjasnější. Celkově může být terénní výzkum velice náročný, ať už kvůli většímu počtu účastníků nebo zkoumání události, která se koná výjimečně.⁵³

5.1.6 Přirozený

Posledním typem experimentu je zatím zřídka používaný, tzv. přirozený experiment. Jedná se o inspirativní přístup, se kterým studium náboženství nemá ještě tolik zkušeností a „*může napomoci při zkoumání takových oblastí a otázek, které nejsou kvůli své populační, prostorové či časové rozlehlosti prozkoumatelné jinými formami experimentálního výzkumu.*“ Badatel zde pracuje s již existujícími informacemi, na kterých ověřuje určitou hypotézu. Celý průběh přirozeného experimentu probíhá naprosto nezávisle na výzkumníkovi, proto se jedná o neinvazivní způsob experimentální manipulace. Příkladem může být vliv přírodní katastrofy nebo válečného konfliktu na proměnu náboženské příslušnosti (badatel pouze sesbírá data ze sčítání lidu). Tento typ experimentu proto umožňuje zkoumání eticky problematických témat nebo testování hypotéz na historických datech.⁵⁴

5.2 Hlavní přínosy experimentálního přístupu ve studiu náboženství

Při experimentálním zkoumání náboženského chování a myšlení zjišťujeme, že mechanismy a procesy, které je ovlivňují nemusí mít s náboženstvím vůbec nic společného. Jsou součástí obecné lidské výbavy a vytvářejí i jiné, nenáboženské způsoby

⁵³ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 71-92. ISSN 1803-2443. s. 82-86

⁵⁴ Tamtéž, s. 86

lidského chování. Napojení na náboženství tedy může upozornit na přítomnost takového mechanismu v praxi. Proto je potřebné porozumět kulturnímu kontextu, historickému vývoji a sociálním vztahům a procesům v různých náboženských tradicích. Tyto znalosti se poté dají využít k rozšíření nebo korekci stávajících výzkumů.

Dalším přínosem je možnost rozhodnout, zda se dále zaobírat určitou religionistickou teorií nebo ji označit jako nevyhovující. Díky experimentům je též možné zkoumat mechanismy, které jsou mimo dosah vědomé kontroly a vědomě formované náboženské identity (funkce náboženského rituálního chování, kterých si účastníci nemusí být ani vědomi), a to při kvalitativních výzkumných metodách. Respondent vždy říká to, co chce, aby výzkumník slyšel. Mnoho experimentálních technik však zachytí reakce, které pod vědomou kontrolou nejsou (reakční čas, fyziologické reakce, změny chování).

Pojmenovaných přínosů je tedy mnoho. „*Pokud je vhodně zvolena výzkumná otázka a výzkumu nebrání ani žádné etické či praktické překážky, není důvod nevyužít experimentálního přístupu při zkoumání jakéhokoli tématu a ověřování jakékoli teorie.*“⁵⁵

⁵⁵ KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. *Pantheon: religionistický časopis*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 71-92. ISSN 1803–2443. s. 88-89

Závěr

Tato práce představila teoretické základy náboženských rituálů (historii, definice a dělení). Podobně tak i u kognitivní vědy o náboženství. Poukázala na teorie kognitivních rituálů, které zpracovali Robert N. McCauley, Thomas E. Lawson, Pascal Boyer a Pierre Liénard.

Kritické poznatky Hakana Rydvinga a jejich obhájení z pohledu kognitivních religionistů poukázalo na jisté nedostatky tohoto přístupu, avšak i na to, že stoupenci kognitivní vědy o náboženství o těchto nedostatcích buďto sami vědí, nebo přinejmenším se je snaží odstranit. Díky tomu i nadále vznikají další odnože kognitivní religionistiky.

V poslední části se práce věnuje experimentálnímu přístupu ve studiu náboženství, který se používá i ve výzkumech kognitivní religionistiky. Tento novodobý přístup v náboženství není jen teoretický, ale využívá se i v praxi.

Práce měla za cíl nabídnout stručný přehled moderních pohledů na rituální chování a poukázat na současný trend využití kognitivní religionistik. Kognitivní religionistika jako přístup vzkvétající pouhých pár desítek let je nesporně zajímavá a její další rozvoj je očekávatelný. Závěrem lze říci, že cíle této práce byly splněny, navíc nabízí několik dalších dílčích témat, která je vhodné využít k důkladnějšímu zkoumání.

Seznam použité literatury

- 1) BARRETT, Justin L. "The Naturalness of Religious Concepts: An Emerging Cognitive Science of Religion" In: ANTES, Peter; GEERTZ, Armin W.; WARNE, Randi R. (eds.). *New Approaches to the Study of Religion: Volume 2: Textual, Comparative, Sociological, and Cognitive Approaches* (s.401-418). New York: Walter de Gruyter, 2004, s.410.
- 2) BARRETT, Justin L. a Melanie A. NYHOF. *Spreading Non-natural Concepts: The Role of Intuitive Conceptual Structures in Memory and Transmission of Cultural Materials*. *Journal of Cognition and Sciences*. Brill, 2001, 1(1), 69-100. ISSN 1568-5373
- 3) BOWIE, Fiona. *Antropologie náboženství*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 335 s. ISBN 978-80-7367-378-9.
- 4) BOYER, Pascal a Pierre LIÉNARD. *Whence Collective Rituals? A Cultural Selection Model of Ritualized Behavior*. *American Anthropologist*. American Anthropological Association, 2006, 108(4), 814-827. ISSN 1548-1433
- 5) BOYER, Pascal. *Religion explained: the evolutionary origins of religious thought*. New York: Basic Books, c2001. ISBN 04-650-0695-7
- 6) BOYER, Pascal. *Religious Thought and Behaviour As By-products of Brain Function*. *Trends in Cognitive Sciences*. St. Louis: Departments of Anthropology and Psychology, Washington University, 2003, 7(3), 119-124. ISSN 1364-6613
- 7) DOLEŽALOVÁ, Iva. Rituál. NEŠPOR, R. Zdeněk a David VÁCLAVÍK A KOLEKTIV. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, 134–141. ISBN 978-80-86429-92-2
- 8) ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu: (archetypy a opakování)*. Překlad Eva Strebingerová. 1. vyd. Praha: ISE, 1993. 102 s. Oikúmené. ISBN 80-85241-51-X
- 9) ELIADE, Mircea. *The myth of the eternal return, or, Cosmos and history*. Princeton: Princeton University Press, 1991, ©1954. xv, 195 s. Mythos. Bollingen series; 46. ISBN 0-691-01777-8
- 10) ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 407 s. ISBN 978-80-7367-465-6

- 11) CHALUPA, Aleš a Tomáš HAMPEJS. Kognitivní věda o náboženství: Východiska, cíle a krátká historie. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 10–43. ISSN 1803–2443
- 12) JEROTIJEVIĆ, Daniela. a MAŇO, Peter. Rituál a mysl: Kognitivní a evoluční teorie rituálu. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), ISSN 1803–2443
- 13) KUNDTOVÁ KLOCOVÁ, Eva. Experimentální přístup ve studiu náboženství: podoby a využití experimentu v sociálněvědném výzkumu. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 71-92. ISSN 1803–2443
- 14) LANG, Martin. Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. Pantheon: religionistický časopis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, 9(1), 167-187. ISSN 1803–2443
- 15) LAWSON, E. Thomas a MCCAULEY, Robert N. Rethinking religion: connecting cognition and culture. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 9, 194 s. ISBN 0-521-43806-3
- 16) MALINA, Jaroslav a kol. Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění). Brno: Akademické nakladatelství CERM, ©2009. 303 s. ISBN 978-80-7204-560-0
- 17) MARTIN, prof. Dr. Luther H. Cognition and Religion. Culture and Research. 2012, 1(1), 43-67. ISSN 1791-2636
- 18) MCCAULEY, Robert N. a LAWSON, E. Thomas. Bringing ritual to mind: psychological foundations of cultural forms. New York: Cambridge University Press, 2002. ISBN 05-218-1559-2.
- 19) NEŠPOR, CSC., Prim. MUDr. Karel a PhDr. Ladislav CSÉMY. Rituály v prevenci a léčbě návykových nemocí. Dr. Nešpor [online]. Praha: Psychiatrická nemocnice Bohnice, 2014
- 20) PEROUTKA, Mgr. Milan. Pojetí myslí a významu ve fenomenologické a kognitivní religionistice. Pardubice, 2016. Doktorská dizertační. Univerzita Pardubice. Vedoucí práce ThDr. Jiří Gebelt, Th.D
- 21) RYDVIING, Håkan. A Western Folk Category in Mind? Temenos. 2008, 44(1), 73-99. ISSN 0497-1817

- 22) TURNER, Victor Witter. From ritual to theatre: the human seriousness of play. New York: PAJ Publications, 1982. 127 s. ISBN 0-933826-17-6
- 23) VÁCLAVÍK, David. Konstituování, uchovávání a předávání: pokus o skoro filosofickou reflexi tradice. In: Horizonty vědění. 1. vyd. Liberec: Scholé filozofia, 1999. ISBN 80-238-7217-6
- 24) VAN GENNEP, Arnold. Přejchodové rituály: systematické studium rituálů. Překlad Helena Beguivinová. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 201 s. Mythologie. Studie; sv. 1. ISBN 80-7106-178-6
- 25) WHITEHOUSE, Harvey a Aleš CHALUPA. Teorie dvou modů náboženskosti. Religio: revue pro religionistiku. 2006, 17(2), 209-230. ISSN 2336-4475
- 26) XYGALATAS, Dimitris a Ryan MCKAY. Announcing the Journal for the Cognitive Science of Religion. Journal for the Cognitive Science of Religion. 2012, 1(1), 1-4. DOI: 10.1558/jcsr.v1i1.1. ISSN 2049-7563

